

دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر
مجله علمی- پژوهشی فضای جغرافیایی

سال نهم، شماره‌ی ۲۷
پاییز ۱۳۸۸، صفحات ۲۰۲-۱۸۱

پروین دخت لیوارجانی^۱
علی شیخ اعظمی^۲

بررسی پدیده نخست شهری در ایران در سال ۱۳۸۵: سیاست و سرزمین

تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۱۰/۲۹ تاریخ پذیرش مقاله: ۸۷/۰۴/۰۳

چکیده

شهرها نقش مهمی را در توزیع جمعیت و توسعه اقتصادی ایفا می کنند. سیاست‌هایی که سیستم‌های شهری را تغییر می دهند، می توانند الگوی جدیدی جهت توسعه اقتصادی فضا خلق کنند. با توجه به نقش مهم شهرها در توسعه کشور، قرار گرفتن شهرها به عنوان ابزاری در دست سیاستمداران، از مسایل عمده و دلیل اصلی پرداختن به موضوع نخست شهری بوده است. در این مقاله به نخست شهری در ایران با توجه به شاخص‌های موجود نخست شهری در جهان در سال ۱۳۸۵ پرداخته شده است. وضعیت نخست شهری در ایران به همراه سلسله

Email: livarjanipd@yahoo.com

۱- مدرس گروه جغرافیا دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر.

۲- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور استان مازندران

E-mail: ashan_85@yahoo.com

مراتب شهری در ۵۰ سال اخیر مورد بررسی، تطبیق و مقایسه قرار گرفته است. روش مورد استفاده در این تحقیق روش توصیفی-تحلیلی می‌باشد. اهداف عمده تحقیق عبارت است از: بررسی میزان نخست شهری در سال ۱۳۸۵، مقایسه نخست شهری در سال ۱۳۸۵ و سلسله مراتب شهری ایران از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵، تعیین عوامل تاثیرگذار بر نگرش نخست شهری در ایران. نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد که پدیده نخست شهری در ایران بیش از اینکه نتیجه انباشتگی سرمایه و صنعت (کشورهای صنعتی) باشد، نتیجه انباشتگی سیاسی و خصوصیات جغرافیایی (سرزمین) می‌باشد.

کلید واژه‌ها: نخست شهری، سلسله مراتب شهری، شهرنشینی، شهرهای ایران.

مقدمه

روند رو به رشد شهرنشینی در دهه‌های اخیر در ایران همراه با مهاجرت‌های شدید و مساله بر انگیز روستاییان به نقاط شهری کشور خصوصا شهرهای بزرگ، از جمله عواملی بوده که الگوی سیستم شهرهای ایران را با توزیع فضایی نامتعادل مطرح ساخت (بهفروز، ۱۳۸۱، ۷). مطالعات انجام شده نشان می‌دهند که اغلب کشورهای در حال توسعه از روند توسعه فضایی سکونتگاه‌ها، نحوه توزیع منطقه‌ای جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی خود ناراضی هستند. بویژه تمرکز بیش از حد فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و جمعیت در بزرگترین شهر این کشورها (نخست شهرها)، که نه تنها موجب جذب بخش عمده‌ای از پتانسیل‌های توسعه کشورها به این شهرها شده، بلکه خود این نخست شهرها با مسایل و مشکلات عدیده‌ای مواجه شده‌اند. تمرکز بیش از حد جمعیت و فعالیت‌ها عمدتاً در بزرگترین شهرهای کشورهای در حال توسعه موجب شده که این شهرها به طور نسبی بیش از حد بزرگتر از دومین و سومین شهر شوند (زبردست، ۱۳۸۶، ۲۹).

در کشورهای در حال توسعه این روند به طور محسوسی بر توسعه فضایی سکونتگاه‌ها، نحوه توزیع منطقه‌ای جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی تاثیر گذاشته است. بیشتر محققان معتقدند که

بین شاخص توزیع اندازه- شهر و سطح توسعه اقتصادی روابط متقابلی وجود دارد (Berry, 1961, 673-87).

اندازه‌های جمعیتی در ایران از عوامل مهم در موجودیت، رشد خدمات، نقش‌های امور مسکونی، اجتماعی، سیاسی صنعتی و اقتصادی در استان‌های کشور می‌باشد. بنابراین به همراه افزایش جمعیت در شهرهای کشور، تنوع و مرکزیت نقش‌های آنها بیشتر و پیچیده‌تر می‌گردد و امکانات رشد آنها افزایش می‌یابد. غلبه نخست شهری در استان‌های کشور بیشتر ناشی از اراده سیاسی در درون و بیرون استان می‌باشد که در صورت همسویی این دو، اراده سیاسی نخست شهری در استان افزایش می‌یابد. اهمیت پرداختن به پدیده نخست شهری در ایران برای بیان تفاوت این پدیده در جهان سوم و جهان توسعه یافته می‌باشد.

مبانی نظری

نخست شهر، شهری است که در یک کشور و یا منطقه همه چیز را تحت الشعاع قرار می‌دهد و به طور نامتناسبی نسبت به دیگر شهرها بزرگتر است (Goodall, 1989). توزیع نخست شهری در یک منطقه بدین صورت است که یک شهر خیلی بزرگ با تعداد زیادی از شهرها و شهرک‌های کوچک تر، و نه مرکز شهری با اندازه متوسط، در تقابل با توزیع رتبه اندازه خطی می‌باشد (www.lboro.ac.uk).

ایده نخست شهری اولین بار توسط جفرسون^۱ در سال ۱۹۳۹ در مقاله‌ای تحت عنوان «قانون نخست شهری»^۲ مطرح گردید. او برای توضیح پدیده بزرگ شهری، که بخش عمده‌ای از جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی کشورها در آنها متمرکز شده و اغلب پایتخت کشورها محسوب می‌شوند، اینگونه شهرها را نخست شهر و پدیده مذکور را نخست شهری نامید (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۱). موریس با بررسی نخست شهری در کشورهای آمریکای لاتین به این نتیجه رسید که رابطه‌ای بین نخست شهری و استعمار وجود ندارد. به همین علت توجه نظریه

1-M. Jefferson

2-The Law of Primate City

پردازان به مکانیزم‌های اقتصادی معطوف شد. اسمیت^۱ نیز با بررسی نخست شهری دو موضوع نخستینگی جمعیت^۲ و نخستینگی زیرساختی^۳ را مطرح کرد. وی معتقد بود که روند توسعه نخست شهری را فقط به طور تاریخی می‌توان درک کرد: نخستینگی جمعیت به طور تاریخی با نخستینگی زیرساختی موجود همبسته است؛ نخستینگی زیر ساختی با الگوی خاص پیوند بین حکومت و اقتصاد همبسته است؛ و نخستینگی جمعیت به طور تاریخی به توسعه دیر هنگام، استعمار و رشد سرمایه داری حکومتی وابسته است (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۲). فریدمن و گلینگسون در سال ۱۹۶۷، نخست شهری را پدیده‌ای جدای از شهرنشینی بیش از حد نمی‌دانند. آنها معتقدند که شهرنشینی بیش از حد، در اثر تمرکز فزاینده فعالیت‌های شهری رخ می‌دهد که یکی از پیامدهای آن نخست شهری است. انحراف از قایده «رتبه-اندازه» شهری نیز می‌تواند نشانگر وجود نخست شهری باشد. به عبارت دیگر نخست شهری می‌تواند باعث انحراف توزیع رتبه-اندازه شهرها از قایده رتبه-اندازه نرمال پیشنهادی زیپف شود (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۲). جدول شماره یک عوامل مربوط با نخست شهری را براساس دو نوع ارتباط مثبت و منفی نشان می‌دهد.

1-C. Smith

2 -population primacy

3 -infrastructural primacy

جدول شماره ۱: عوامل مرتبط با نخست شهری

ارتباط مثبت	ارتباط منفی
۱. بزرگترین شهر، پایتخت ملی نیز است.	۱. سطح صنعتی شدن و یا سرانه تولید ناخالص ملی بدون
۲. نظام اداری متمرکز	۲. احتساب بخش کشاورزی
۳. مستعمره بودن کشورها	۳. مساحت زمین‌های قابل کشت
۴. نقش غالب بخش کشاورزی	۴. میزان بالای وابستگی متقابل در نظام شهری
۵. نسبت شهرنسنینی	۵. وجود فرهنگ شهری و نظام شهری بالغ
۶. نرخ رشد	۶. جمعیت شهری، نسبت شاغلین بخش صنعت به خدمات و
۷. تنوع قومیتی	۷. سطح سواد.

منبع: نگارنده

توزیع متفاوت اندازه شهرها در کشورهای در حال توسعه موضوع مهمی برای برنامه ریزی در این کشورها می‌باشد. برای نمونه؛ این مهم است که تشخیص بدهیم که چه شهرهایی نسبت به شهرهای دیگر دارای رشد سریع‌تری هستند؟ دلیل این رشد چیست؟ و دلیل مشترک مساله تفاوت رشد و اندازه شهرها چیست؟ (Gudgeon, 1968, 3).

از جمله معیارهایی که به وسیله آنها اندازه بهینه شهر در کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته آزمون می‌شود، عبارت است از:

- ۱) اندازه شهر و برنامه‌ریزی کالبدی شهرها با توجه به فراوانی تقاضایی که شهرها به اندازه کافی کوچک باشند تا بتوانند دسترسی به حومه و یک سفر متوسط برای کار را فراهم آورند.
- ۲) اندازه شهر و بهداشت (نرخ مرگ و میر، شیوع بلایا و غیره)
- ۳) اندازه شهر و امنیت عمومی (نرخ‌های جرایم، نرخ‌های شیوع امراض، خطرات آتش و غیره)
- ۴) اندازه شهر و کارایی شهرداری (بزرگ راه‌ها، بهداشت، رفاه عمومی، مدرسه‌ها و غیره)
- ۵) اندازه شهر و هزینه‌های آموزش
- ۶) اندازه شهر و هزینه زندگی

- ۷) اندازه شهر و تفریحات عمومی (توانایی دسترسی به پارک‌ها، باغ وحش، تئاتر و غیره)
- ۸) اندازه شهر و تسهیلات خرده فروشی
- ۹) اندازه شهر، مساجد و اتحادیه‌ها
- ۱۰) اندازه شهر و زندگی خانوادگی (درجه مالکیت، نرخ‌های طلاق، تسهیلات محلی و غیره)
- ۱۱) اندازه شهر و ویژگی‌های اجتماعی و روانشناسی گوناگون زندگی شهری (عقاید و افکار محدود محلی، رضایتمندی اجتماعی، مشارکت اجتماعی) (Gudgeon, 1968, 3).
- بدیهی‌ترین سابقه تفکر سیستمی مکتبی فکری بود که در اوایل قرن بیستم می‌خواست جغرافیا را به عنوان اکولوژی انسانی تعریف کند (جنسن، ۱۳۷۶، ۱۶۱). تفکر سیستمی در سیستم شهرهای جهانی بیشتر به سیستم کلان شهری معتقد است. به اعتقاد دیوید هاروی، کلان شهرهای معاصر اقتصاد پیچیده‌ای دارند. در این اقتصاد سلسله مراتبی، مراکز محلی به حوزه نفوذ خود و کلان شهرها بر مراکز کوچک تر مسلط هستند. وی این ساخت اقتصادی را نتیجه تصاحب و استخراج مازاد اقتصادی می‌داند (هاروی، ۱۳۷۶، ۳۱۸).
- برمان^۱ و راندینلی^۲، بر این باورند که جهانی شدن، شهرها را وادار می‌سازد تا فرهنگ‌های مخصوص خود را به شیوه‌هایی که موجب جذب تجارب، سرمایه گذاری و تخصص‌های تکنولوژی پیشرفته می‌شوند، توسعه دهند (رنای شورت و هیون کیم، ۱۳۸۴، ۱۸۷).
- مهاجرت «شهری- روستایی» به عنوان یکی از پدیده‌های غالب جهانی شدن در دنیا بویژه در جهان در حال توسعه می باشد. از دیدگاه تودارو، مهاجرت «روستایی- شهری»، اساسا پدیده‌ای اقتصادی است و واکنشی به وجود تفاوت میان شهر و روستا برای دستیابی به درآمد مورد انتظار نه درآمد واقعی می‌باشد (هودر، ۱۳۸۱، ۱۱۱). این پدیده تاثیر زیادی بر نظام شهری مناطق و کشورها می‌گذارد و این نظام را از شکل و قواره مناسب خارج کرده تحت تاثیر اختلاط فرهنگ‌های مختلف مفهوم خود را مبنی بر اینکه، نظام شهری مجموعه‌ای از

1- Rodineli

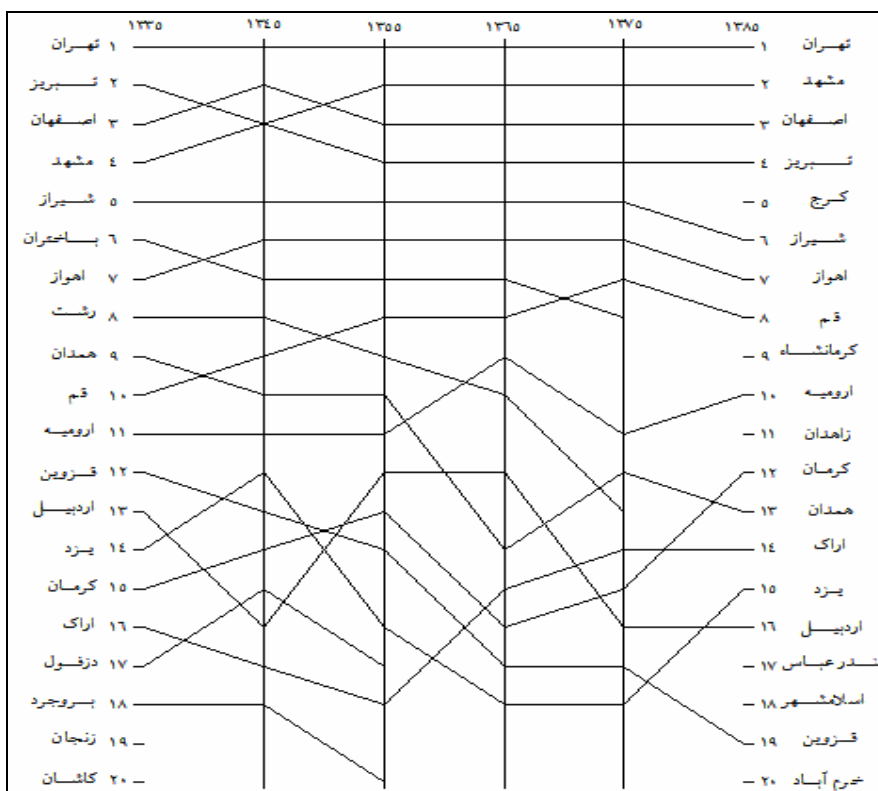
2- Behrman

مراکز شهری مستقل واقع در یک محدوده مشخص (منطقه یا کشور) و تعامل بین آنها می باشد، از دست داده است (زبردست، ۱۳۸۶، ۱۱). علمی که بتواند این پراکندگی‌ها و تشابهات اجتماعی و فرهنگی را با توجه به شرایط مکان مورد مطالعه و بررسی قرار دهد، تا حد زیادی می تواند در ساماندهی عدم تناسب‌ها به نظام فضایی کمک کند. جغرافیای شهری روی نظام فضایی و موقع شهر تاکید دارد و همانند دیگر شاخه‌ها، گرایش‌های علم جغرافیا، علل پراکندگی مکان‌های شهری و تشابهات و تناقضات اجتماعی و اقتصادی آنها را در ارتباط با شرایط مکانی مطالعه می‌کند (شکویی و کاظمی، ۱۳۸۶، ۲).

با توجه به این شرایط و تاثیر جهانی شدن از این طریق، عواملی که بیشترین نقش را برای کنترل این نابهنجاری‌ها می‌تواند بازی کند، عوامل سیاسی می‌باشد. جزء جزء شرایط در سبک‌های ایدئولوژیکی و مادی خاطرات گذشته یک ملت را گرد هم می‌آورد، اما انتخاب کسی به عنوان قهرمان و اینکه چه حادثه‌ای اتفاق بیافتد، به وسیله گروه‌هایی انتخاب می‌شود که در دولت‌ها دارای موقعیت سلطه می‌باشند (hall, 2007).

سلسله مراتب شهرهای ایران

فقر در جهان سوم تحول شهری را بسیار دشوار می‌کند، زیرا بر بازار کار و بازار خانه سازی فشار وارد می‌آورد. شهرهای جهان سوم دارای مازاد نیروی کار هستند که این مازاد نتیجه دو عامل؛ رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت روستایی-شهری می‌باشد (olofsson and sandow, 2003, 16). با توجه به ماهیت قانون مرتبه-اندازه می‌توان تحولات شهری را در یک منطقه یا کشور مورد بررسی قرار داد. کشورهایی که دارای الگوی منظم مرتبه-اندازه در سلسله مراتب شهری خود هستند، قاعدتا باید نسبت جمعیت اولین شهر به دومین شهر آن، معادل ۲ باشد (بهفروز، ۱۳۸۱، ۱۹). بوژوگاریه در ارزیابی سلسله مراتب شهری بر ماهیت تجهیزات و وسعت فضایی جاذبه شهری تاکید دارد (زیاری، ۱۳۸۴، ۱۶۶).

شکل شماره ۱: سلسله مراتب شهرهای ایران طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ (منبع: کار میدانی نگارنده)

در سلسله مراتب شهرهای ایران شهرهای کرج، خرم آباد، زاهدان، کرمانشاه، بندر عباس و اسلامشهر که تا سال ۱۳۷۵ جایگاهی در رتبه بندی شهرهای ایران از یک تا بیست قرار نداشتند، در سال ۱۳۸۵ در این رتبه بندی قرار گرفتند و در مقابل شهرهای باختران، رشت، بروجرد، زنجان، کاشان و دزفول از این رتبه بندی خارج شدند. در سال ۱۳۸۵ استان تهران دارای سه شهر در رتبه بندی یک تا بیست، شهرهای ایران می باشد (تهران، کرج و اسلامشهر). شکل شماره ۱ سلسله مراتب شهرهای ایران را در یک نیم قرن نشان می‌دهد. با توجه به این شکل، تصنعی بودن این سلسله مراتب در رتبه‌های بالای شکل کاملاً مشخص است.

در سال ۱۳۳۵ تا سال ۱۳۸۵ فقط چهار شهر در رتبه‌بندی یک تا بیست به جمعیت شان اضافه شده و به رتبه بالاتری ارتقا یافتند که عبارت است از: قم، ارومیه، کرمان و اراک. در فاصله نیم قرن، شهرهایی که در رتبه خود ماندند، شهرهای تهران، اهواز و اصفهان بودند. طی این مدت تهران هیچ نوسانی از نظر تغییر رتبه نداشت و همیشه به عنوان اولین شهر خودنمایی می‌کند و شهرهای شیراز، اهواز، اصفهان، مشهد و تبریز با کمترین نوسان در رتبه یک تا پنجم جابجا می‌شدند.

با توجه به اینکه جغرافیای نو برای نقشی که فضا در زندگی هر فرد و در نحوه عملکرد جامعه ایفا می‌کند، اهمیت بسزایی قایل است (سهامی، ۱۳۷۳، ۶۰). جغرافیای نو در ایران تحت تاثیر سیاست نو می‌باشد، برای نمونه شهرهایی در سلسله مراتب شهرهای ایران از مرتبه اول تا بیستم خارج شده و در مقابل آن شهرهایی نیز به این سلسله مراتب وارد شدند. مطابق جدول شماره ۲ در سال ۱۳۸۵ شش شهر به رده یک تا بیست وارد و به همین میزان نیز از رده یک تا بیست خارج شدند. به دلیل اینکه شهرنشینی و افزایش جمعیت شهرها در ایران بیشتر تحت تاثیر سیاست‌های دولت مرکزی می‌باشد، به همین علت جدول شماره دو، به گونه‌ای بیانگر تمایلات اساسی مهم در برخی از مناطق و یا استان‌های کشور می‌باشد.

جدول شماره ۲: تقابل شهرهای ایران از دیدگاه اهمیت سیاسی

استان‌ها	شهرهای وارد شده به رده یک تا بیست	استان	شهرهای خارج شده به رده یک تا بیست
تهران	کرج	همدان	باختران
کرمانشاه	کرمانشاه	گیلان	رشت
سیستان و بلوچستان	زاهدان	خوزستان	دزفول
هرمزگان	بندرعباس	کهگیلویه و بویر احمد	بروجرد
تهران	اسلامشهر	زنجان	زنجان
ایلام	خرم‌آباد	اصفهان	کاشان

منبع: کار میدانی نگارنده

شهر به عنوان نماد و یا عامل واقعی نظارت کشوری می باشد، مکانی که در آن نظارت کشوری صورت می گیرد (اسکات، ۱۳۸۴، ۹۷). با توجه به شکل شماره ۱ شهرهای ایران نماد نظارت کشوری می باشند، در رتبه بندی شهرهای ایران از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ در رتبه‌های اول تا چهارم هیچ تغییری صورت نگرفته است. این عدم تغییر بیشتر تصنعی جلوه می کند و مانند معمایی حل شده می باشد که دوباره طرح شده است. برای مثال، شاید این رتبه بندی برای سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۵ نیز در حال حاضر مشخص باشد. در نتیجه این یک نوع رتبه بندی داده شده، نه رتبه بندی که تحت تاثیر عوامل مختلف ایجاد شده است.

روش‌های بررسی میزان نخست شهری

شاخص نخست شهری^۱

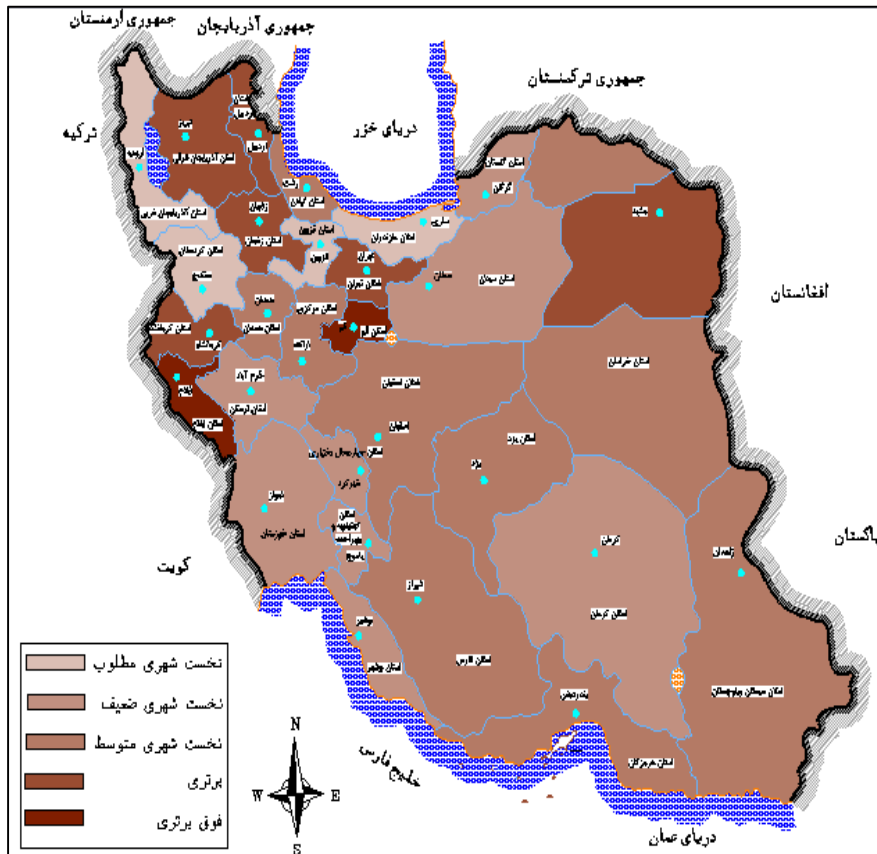
شاخص نخست شهری نسبت جمعیت بزرگترین شهر (P_1) به کل جمعیت شهری (P) کشور و یا منطقه‌ای که شاخص نخست شهری برای آن محاسبه می شود، است. هر چه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، بزرگترین شهر دارای نخست شهری بیشتری است (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۴).

$$UPI = \frac{P_1}{P}$$

مطابق شکل شماره ۲، در سال ۱۳۸۵ استان قم دارای بیشترین میزان و استان کردستان دارای کمترین میزان نخست شهری در ایران می باشد. در این سال میانگین نخست شهری در ایران بر اساس شاخص نخست شهر، ۰/۴۴۱ می باشد.

1-urban primacy Index-UPI

زیاد (برتری و فوق برتری) در نیمه شمالی کشور و در شمال و شمال شرقی وجود دارد، یعنی در استان‌هایی که دارای وسعت کمتری می باشند و به پایتخت نیز نزدیک تر هستند، مانند استان قم در مرکز، و ایلام در غرب ایران.

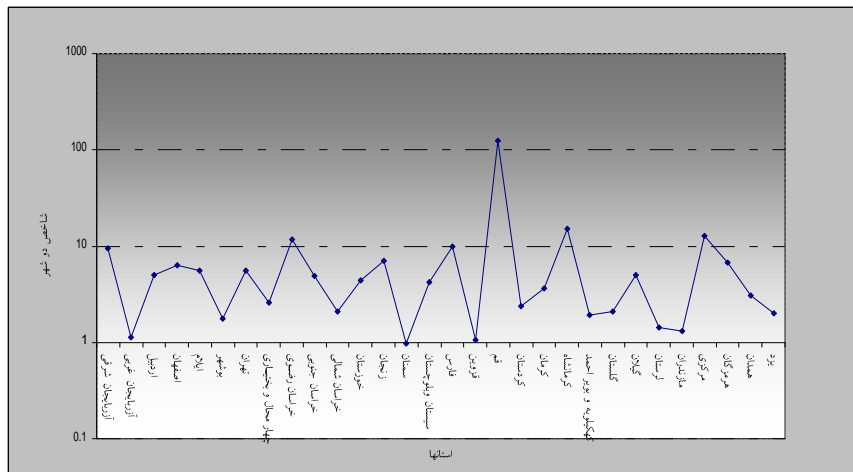
شکل شماره ۳: توزیع نظام شهری ایران براساس الگوی نخست شهری (منبع: نگارنده)

شاخص دو شهر^۱

این شاخص مرتبط با توزیع رتبه- اندازه شهری و شاخصی نسبی است، بدین ترتیب که از طریق محاسبه نسبت جمعیت شهر نخست به دومین شهر به دست می آید. این شاخص نیز هر چه بزرگتر باشد، بزرگترین شهر دارای نخست شهری بیشتری است (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۴).

$$TCI = \frac{P_1}{P_2}$$

براساس شکل شماره ۴، در سال ۱۳۸۵ بیشترین میزان نخست شهری براساس شاخص دو شهر به استان قم اختصاص دارد و استان‌های دیگر در حد متعادلی دارای نخست شهری زیر ۱۰ می باشند و فقط استان‌های مرکزی، کرمانشاه و خراسان رضوی دارای نخست شهری بین ۱۰-۲۰ می باشد. در این سال میانگین نخست شهری در استان‌های ایران، براساس شاخص دو شهر ۸/۸۵ می باشد.

شکل شماره ۴: میزان نوسانات نخست شهری ایران براساس شاخص دو شهر به تفکیک استان‌ها (منبع: نگارنده)

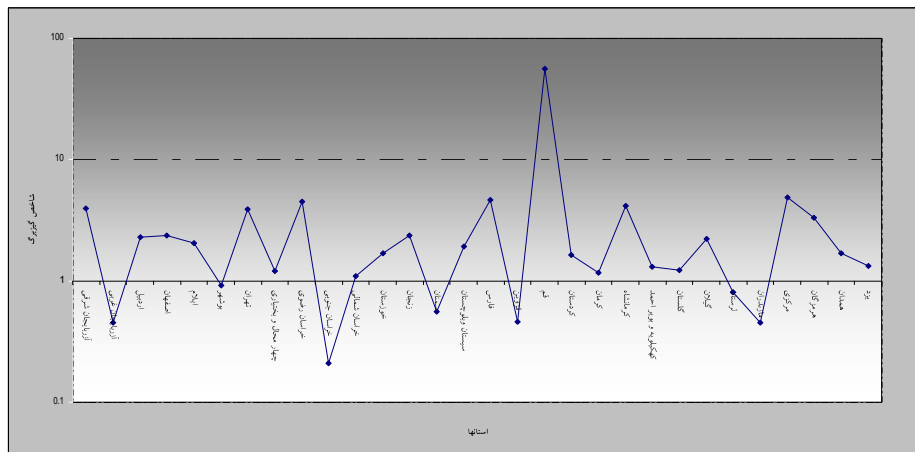
1-Two-City Index- TCI

شاخص چهار شهر^۱ یا شاخص گینزبرگ^۲

شاخص چهار شهر همانند شاخص دو شهر مبتنی بر توزیع رتبه - اندازه شهری است و نسبت جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت‌های شهرهای رتبه دوم، سوم و چهارم را شامل می‌شود (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۴).

$$GI = \frac{P_1}{P_2 + P_3 + P_4}$$

با توجه به شکل شماره ۵، استان قم از نظر میزان نخست شهری براساس شاخص گینزبرگ دارای بالاترین میزان نخست شهری بین استان‌های کشور می‌باشد. استان‌های آذربایجان غربی، بوشهر، خراسان جنوبی، سمنان، قزوین، لرستان و مازندران براساس شاخص گینزبرگ دارای نخست شهری پایین یک می‌باشند. میانگین این شاخص در سال ۱۳۸۵ برای ایران ۳/۸۲ می‌باشد.

شکل شماره ۵: میزان نوسانات نخست شهری ایران در سال ۱۳۸۵ براساس شاخص نخست شهری گینزبرگ
منبع: نگارنده

1-Four City Index-FCI

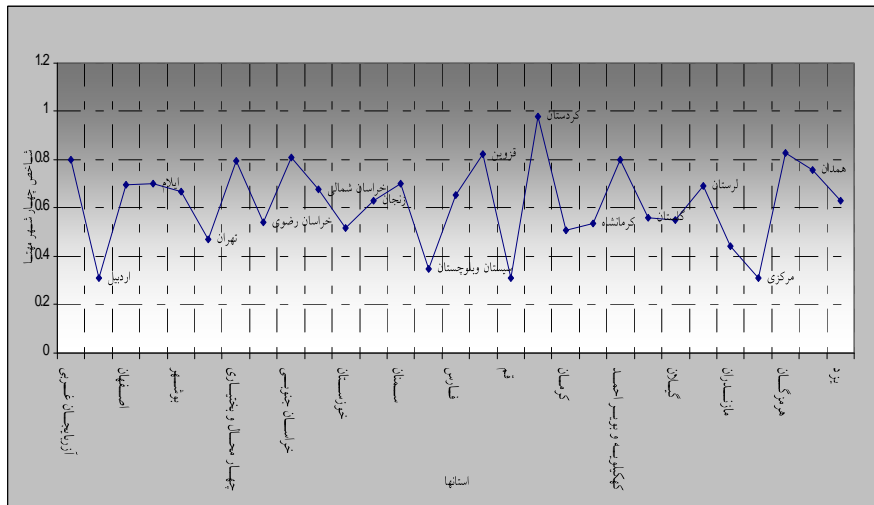
2-Ginsberg Index

شاخص چهار شهر مهتا^۱

برای تعیین میزان نخست شهری، مهتا شاخص چهار شهر گینزبرگ را با اضافه کردن جمعیت نخست شهر به مخرج کسر، اصلاح نمود و آن را شاخص چهار شهر مهتا نامید. بنابراین شاخص چهار شهر مهتا از تقسیم جمعیت نخست شهر بر مجموع جمعیت شهرهای رتبه اول تا چهارم به دست می آید. در این شاخص مقدار عددی ۰/۶۵ تا ۱ بیشترین نخست شهری (فوق برتری)، مقدار عددی ۰/۵۴ تا ۰/۶۵ نخست شهری بیشتر (برتری)، مقدار عددی ۰/۴۱ تا ۰/۵۴ نخست شهری مطلوب و در نهایت مقدار عددی کمتر از ۰/۴۱ کمترین میزان نخست شهری را نشان می دهد (زبردست، ۱۳۸۶، ۳۴).

$$MFCI = \frac{P_1}{P_1 + P_2 + P_3 + P_4}$$

شکل شماره ۶ نشان دهنده نوسانات نخست شهری در استان های کشور در سال ۱۳۸۵ با توجه به شاخص چهار شهر مهتا می باشد. طبق این نمودار نخست شهری استان های ایران در چهار طبقه بندی شدند که عبارت است از: ۰/۲ تا ۰/۴ - ۰/۴ تا ۰/۶ - ۰/۶ تا ۰/۸ - ۰/۸ تا ۱، که به ترتیب ۴، ۸، ۱۳، و ۵ استان در طبقات مختلف آن قرار می گیرد. به عبارتی ۱۶/۶ درصد از استان های این با توجه به این شاخص دارای نخست شهری مطلوبی هستند.

شکل شماره ۶: میزان نوسانات نخست شهری ایران در سال ۱۳۸۵ براساس شاخص چهار شهر مهتا
منبع: نگارنده

طبق جدول شماره ۳ که نشان دهنده رتبه بندی نخست شهری در استان‌های کشور با توجه به شاخص چهار شهر مهتا می باشد، از ۳۰ استان کشور در سال ۱۳۸۵، فقط ۲۱ استان دارای فوق برتری و برتری کامل هستند و ۱۹ استان نیز دارای نخست شهری مطلوب و کمترین نخست شهری هستند. البته ۱۹ استان ذکر شده دارای نخست شهری هستند، ولی پدیده نخست شهری در این استان‌ها تبدیل به پدیده طبقه‌ای از نخست شهرها شده است. یعنی به جای اینکه در این استان‌ها یک شهر برتر وجود داشته باشد، چند شهر برتر وجود دارد که دلیل عمده آن نحوه توزیع فضا جریان در این استان‌ها نسبت به متروپل‌ها می باشد.

جدول شماره ۳: میزان نخست شهری در استان‌های کشور براساس شاخص چهار شهر مهتا

شاخص‌های نخست شهری	تعداد استان‌ها	اسامی استان‌ها
بیشترین نخست شهری (فوق برتری)	۱۵	آذربایجان شرقی، اردبیل، اصفهان، ایلام، تهران، کرمانشاه، هرمزگان، خراسان رضوی و جنوبی، سیستان و بلوچستان، فارس، قم، گیلان، مرکزی
شاخص دوشهر (برتری)	۶	چهارمحال و بختیاری، خوزستان، کهگیلویه و بویر احمد، گلستان، همدان، یزد
نخست شهری مطلوب	۵	بوشهر، خراسان شمالی، کردستان، کرمان، لرستان
کمترین میزان نخست شهری	۴	مازندران، قزوین، سمنان، آذربایجان غربی

منبع: کار میدانی نگارنده

مطابق جدول شماره ۴ استان قم در هر چهار شاخص نخست شهری دارای فوق برتری می باشد. اما رتبه‌های دیگر با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی استان‌ها متفاوت می باشد. با توجه به اینکه شاخص نخست شهر از نسبت میزان جمعیت شهر برتر به کل جمعیت شهری استان به دست می‌آید، رتبه بندی استان‌های؛ قم، قزوین، ایلام و تهران، بیانگر این واقعیت می باشد که در این استان‌ها قسمت اعظم جمعیت شهری را شهر برتر استان به خود اختصاص داده و این استان‌ها دارای تمرکز زیاد شهرنشینی می باشند.

از شاخص دو شهر که از نسبت جمعیت شهر نخست به شهر دوم استان به دست می‌آید، این رتبه بندی حاصل شده است؛ قم، کرمانشاه، مرکزی و خراسان رضوی. این رتبه بندی بدان معناست که، تفاوت جمعیتی بین شهر اول و دوم در این استان‌ها نسبت به استان‌های دیگر بیشتر بوده است.

شاخص کینزبرگ از نسبت جمعیت شهر اول به جمعیت شهرهای دوم، سوم و چهارم به دست می‌آید، رتبه بندی حاصل شده از این شاخص عبارت است از؛ قم، مرکزی، فارس و خراسان رضوی. این رتبه بندی نشان دهنده این است که در استان قم تفاوت جمعیتی شهر اول و

شهرهای دوم و سوم و چهارم آنقدر زیاد است که حتی مجموع این شهرها هم نتوانسته موجب پایین آوردن رتبه نخست شهری این استان شود. و این معادله برای استان‌های، فارس، مرکزی و خراسان رضوی نیز صادق است، زیرا نتوانسته تاثیر زیادی بر جابجایی رتبه‌های این استان‌ها داشته باشد.

جدول شماره ۴: رتبه بندی نخست شهری استانهای ایران مطابق چهار شاخص نخست شهری در سال ۱۳۸۵

شاخص	رتبه اول	رتبه دوم	رتبه سوم	رتبه چهارم
شاخص نخست شهر	قم	قزوین	ایلام	تهران
شاخص دوشهر	قم	کرمانشاه	مرکزی	خراسان رضوی
شاخص کینزبرگ	قم	مرکزی	فارس	خراسان رضوی
شاخص چهار شهر مهتا	قم	مرکزی	فارس	خراسان رضوی

نتیجه گیری و پیشنهادها

بر اساس شاخص نخست شهر رتبه های اول تا چهارم الگوی نخست شهر در سال ۱۳۸۵ برای استان‌های کشور عبارت است از: استان‌های قم، قزوین، ایلام و تهران. از بین این چهار استان، شهر نخست استان ایلام در سال ۱۳۸۵ در بین سلسله مراتب یک تا بیست شهرهای ایران قرار نگرفت.

بر اساس شاخص دو شهر، رتبه‌های اول تا چهارم الگوی نخست شهر در سال ۱۳۸۵، استان‌های قم، کرمانشاه، مرکزی و خراسان می باشند. شهرهای نخست این استان‌ها در سلسله مراتب شهری بین رتبه‌های یک تا پانزده قرار دارند.

بر اساس شاخص کینزبرگ، رتبه‌های اول تا چهارم استان‌های کشور مطابق الگوی نخست شهر عبارت است از: قم، مرکزی، فارس و خراسان رضوی. شهرهای نخست این استان‌ها نیز در

سلسله مراتب شهری سال ۱۳۸۵، بین رتبه‌های یک تا پانزده قرار گرفتند. رابطه نخست شهری بر اساس شاخص چهار شهر مهتا نیز مانند این رابطه با شاخص کینزبرگ می باشد. با توجه به مطالعات صورت گرفته در زمینه سلسله مراتب شهری و الگوهای نخست شهری در سال ۱۳۸۵ به این نتیجه رسیدیم که الگوی نخست شهری در ایران از الگوی نخست شهر به الگوی نخست شهرها تبدیل شده و در آینده به جای یک شهر برتر و یا یک نظام شهری متعادل، دارای نخست شهرهای برتر خواهیم بود. پدیده نخست شهری در ایران نتیجه کنش‌ها و واکنش‌های سیاسی می‌باشد که هر جایگاهی به یک عامل خاص اختصاص دارد. در نتیجه این حرکت شاید، یک حرکت به جلو نباشد، بلکه یک نوع حرکت به سمت یک مقصد تعیین شده باشد. نخست شهری در استان‌هایی که اخیراً در تقسیمات سیاسی کشور به عنوان استان شناخته شدند، کمتر می‌باشد؛ که دلیل عمده آن عدم شکل‌گیری گرایش‌های سیاسی در این استان‌ها است.

پدیده نخست شهری در استان مازندران تحت تاثیر مستقیم ویژگی‌های موقعیتی و نحوه قرار گیری شهرها و بویژه مرکز استان (شهر ساری) می باشد. به دلیل انتقال جریان (مواد، کالا و انسان) از تهران به استان مازندران و عبور ناگزیر این جریان از شهرهایی مانند آمل، بابل و قائمشهر، تاثیر این جریان در این شهرها تقسیم می‌شود و تنها جریانی که مستقیماً به مرکز استان می‌رسد، جریان بودجه‌های دولتی است. با توجه به این تقسیم، جریان پدیده نخست شهری نیز با تبعیت از این تقسیم بین شهرستان‌های آمل، بابل، قائمشهر و ساری تقسیم می‌شود.

میزان نخست شهری در استان تهران و وضعیت شهرهای این استان با توجه به جدول‌ها و نمودارهای فوق در حال افزایش است. البته قابل ذکر است که این استان نیز به سمت دستیابی به طبقه‌ای از نخست شهرها در حال پیش روی می باشد. برای مثال شهرهای کرج و اسلامشهر از جمله شهرهایی هستند که در سال ۱۳۸۵ به رتبه بندی ۲۰ تا ۱ شهرهای ایران اضافه شدند. تغییراتی که در رتبه بندی یا سلسله مراتب شهرهای ایران در سال ۱۳۸۵ اتفاق افتاده، بیانگر این حقیقت است که گرایش‌های سیاسی و اهمیت شهرهای مرزی برای بخش

سیاسی کشور نسبت به شهرهای مرکزی بیشتر می باشد. برای مثال؛ بیشتر شهرهایی که به سلسله مراتب شهری سال ۱۳۸۵ اضافه شدند، شهرهای مرزی و یا نزدیک به نقاط مرزی هستند و به عکس شهرهایی که از این سلسله مراتب خارج شدند، بیشتر شهرهایی هستند که از نظر جغرافیایی در مرکز ایران قرار گرفتند..

پیشنهاداتی که در این قسمت ارائه می شود، بیشتر برای دستیابی به یک نظام متعادل فضایی در کشور می باشد. با توجه به اهمیت زیاد نقش شهرها در این نظام فضایی ناگزیر باید این پیشنهادات با توجه به ویژگی‌ها و خصوصیات شهرها بیان شود.

- ایجاد طبقه‌ای از نخست شهرها در استان‌ها. زیرا این طبقه موجب نزدیک شدن نظام شهری استان‌ها و کشور به تعادل نسبی می شود. ولی ایجاد این طبقه باید تحت تاثیر شرایط اجتماعی، اقتصادی خاصی ایجاد شود، نه تحت تاثیر عوامل جغرافیایی (سرزمینی) و سیاسی، که در این صورت کارکرد خود را از دست می دهد.

- اصلاح فضا جریان در کشور. به دلیل اینکه جریان‌ها در کشور از مراکز بزرگ به مراکز کوچک منتقل می شوند و این انتقال بیشتر از مرکز به مرکز می باشد. به همین دلیل، جریان‌ها (کالا، مواد و انسان) با گذشتن از عرصه‌های سرزمینی برای رسیدن به یک مرکز دیگر، تاثیرات خود را در عرصه‌های سرزمینی عبور شده تقسیم می کنند و این یکی از دلایل به وجود آمدن طبقه‌ای از نخست شهرها در برخی از استان‌های کشور می باشد.

- همسویی گرایش‌های سیاسی، استعدادها و ظرفیت‌های ویژه جغرافیایی شهرها. به دلیل اینکه در ایران گرایش‌های سیاسی تاثیر زیادی بر نحوه عملکرد شهرها بر نظام فضایی کشور می‌گذارند، به همین علت برای حرکت به سمت توسعه و برخورداری از یک شهرنشینی مناسب در ایران ناگزیر به همسویی گرایش‌های سیاسی با ظرفیت‌های جغرافیایی شهرها هستیم.

- بررسی میزان تاثیر خصوصیات سرزمینی و سیاسی بر پدیده نخست شهری و سلسله مراتب شهری در همه استان‌های ایران. زیرا برخی از استان‌ها از یکی از عوامل فوق و برخی دیگر از هر دو عامل متاثر می شوند. روشن شدن نحوه و میزان تاثیر گذاری این دو عامل، تصمیم‌گیری برای بهبود فضا جریان و نظام فضایی کشور را آسان‌تر می سازد.

منابع

- ۱- بذرافشان، م. ج. فهر، ر. و اسکندری ثانی، م (۱۳۸۷). «بررسی و تحلیل راکنش فضایی و سلسله مراتب شهری، نمونه موردی؛ استان خراسان رضوی»، مجموعه مقالات دومین همایش جغرافیا و قرن بیست و یکم، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد.
- ۲- بهفروز، ف. (۱۳۸۱)، «تحلیلی نظری - تجربی برای متعادل سازی توزیع فضایی جمعیت در سیستم شهرهای ایران»، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، دانشگاه تهران.
- ۳- جان اسکات، آ. (۱۳۸۴)، «شهر- منطقه های جهانی»، ترجمه، پانته آ لطیفی کاظمی، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری.
- ۴- جنسن، آ ه. (۱۳۷۶)، «جغرافیا؛ تاریخ و مفاهیم»، ترجمه جلال تبریزی، انتشارات سپر و سیاحت.
- ۵- رنای شورت، ج. و یونگ هیون، ک (۱۳۸۴)، «جهانی شدن و شهر»، ترجمه، احمد وداحمد و شایان رستمی، انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی، تهران.
- ۶- زبردست، الف. (۱۳۸۳)، «اندازه شهر»، انتشارات مرکز مطالعات شهرسازی و معماری.
- ۷- زبردست، الف. (۱۳۸۶)، «بررسی تحولات نخست شهری در ایران»، نشریه هنرهای زیبا دانشگاه تهران.
- ۸- زیاری، ک. الف. و موسوی، م. ن (۱۳۸۴)، «بررسی سلسله مراتب شهری در استان آذربایجان غربی»، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان.
- ۹- شکویی، ح، کاظمی، م. (۱۳۸۶)، «مبانی جغرافیای شهری»، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۱۰- کلاوال، پ. (۱۳۷۳)، «جغرافیای نو»، ترجمه، سیروس سهامی، انتشارات سازمان چاپ مشهد.
- ۱۱- هاروی، د. (۱۳۷۹)، «عدالت اجتماعی و شهر»، ترجمه؛ فرخ حسامیان، محمدرضا حائری و بهروز منادی‌زاده، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.

۱۲- هودر، ر. (۱۳۸۱)، «*جغرافیای توسعه*»، ترجمه، ناصر اقبالی، آنتا هایتیان، انتشارات کلمه.

14- Berry, B. (1961), "city size distributions and economic development", *Journal of Economic Development And Cultural Change* 9: 673-87

15- Goodall, B. (1987), "*The Penguin Dictionary of Human Geography*". London, Penguin, 11.

16- Gudgeon, P. S. (1968), "Is There an Optimum City Size Distribution for Developing Country", A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for The Degree of Master of Arts in The Department of Economics and Commerce, University of Manchester.

17- Hall, T. (2007), "Artfull cities", *Journal of Geography Compass*, Blackwell Publishing Ltd.

18- [Http://www.lboro.ac.uk/gawc/Rb/Rb186.html](http://www.lboro.ac.uk/gawc/Rb/Rb186.html) Gawc Research Bulletin, 186

19- Olofsson, J., and Erika Sandow (2003), "*Toward a More Sustainable City Planning; A Case Study of Dare -es- Salam, Tanzania*", Publishing Umiea University, Department of Social And Economic Geography.